

שלום, פרופסור יוסף דן.

שלום וברכה.

מה שלומך?

תודה לאל.

תגיד, כמה שנים אתה עוסק באל הזה, שאתה מודה לו?

התחלתי ללמוד לפני חמישים שנה בדיוק, התחלתי ללמד לפני ארבעים וחמש.

ארבעים וחמש שנה באוניברסיטה העברית?

זה הרבה, זה הרבה. ארבעים וחמש שנה, אני יוצא לפנסיה בשבועות הקרובים.

מה אתה מדבר? כל כך הרבה שנים, ואת כל השנים הללו אתה עוסק בעצם באלוהים, נכון?

נכון. ואנשים כועסים עלי ...

כועסים עליך?

כועסים מאד. כששואלים אותי על זה, אז קודם כל אני אומר שאני לא יודע ...

מה?

שכבר מרגיז מאד.

אה, שואלים אותך, "תגיד, אתה כל כך הרבה שנים חוקר את אלוהים, תגיד אם יש אלוהים או לא".

והתשובה הראשונה היא "אני לא יודע", והתשובה השנייה, המרגיזה יותר, "גם אתה לא יודע".

נו, אז מה זה שווה, כל הסיפור?

אני היסטוריון. אני קורא טקסטים. אני לא יכול אפילו להבין, מה התכוונו האנשים שכתבו את הטקסטים.

עד כדי כך?

אני כן יכול להבין - וזה המקצוע שלי - איך הבינו אנשים מתקופות שונות, את הטקסטים שהם קראו. וזה הנושא של ההיסטוריה: מה אנשים למדו, הבינו, ואיך הם הגיבו, על הטקסטים שהם קיבלו.

עוד, בכל זאת, כל כך הרבה שנים של מחקר בנושא, בוודאי ה"לא יודע" שלך הוא אחר מה"לא יודע" שלי, נכון?

כן, ה"לא יודע" שלי, פירושו של דבר, שיש, שאני יודע על קיומן, של אלפי תפיסות של האלוהות, אני מכיר כמה מאות, אני חקרתי כמה עשרות. אבל אני יודע, שמה שהגיע אלי, והצלחתי או לא הצלחתי להבין, זו מדגם קטנטון, שהוא פינה קטנה בתוך עולם גדול. אנחנו כמה עשרה ... שנים עשר מיליון, ותפיסת האלוהות של המיליארד וחצי נוצרים היא אחרת לגמרי. תפיסת האלוהות של המיליארד-פלוס מוסלמים היא די קרובה אלינו בהרבה בחינות, אבל בכל זאת שונה בהרבה בחינות. וגם אצלנו

יש שינויים בלי סוף.

אבל תגיד, זה לא בעצם שונה לגבי כל אדם ואדם?

לחלוטין. אבל אני לא יודע מה קורה בתוך כל אדם ואדם. מה אני יכול, במיטבי, זה לקרוא ולהבין את הטקסט שהוא כותב.

אז בואו נדבר על היהודים והיהדות, בסדר? אנחנו עכשיו לפני חג השבועות. בדרך כלל, עושים הגיבור של חג השבועות במסורת היהודית לכל הפחות המאוחרת יותר, יהיו מתן תורה, התגלות האל בהר סיני, אבל אף פעם לא מדברים מספיק על הגיבור האמתי של הסיפור הזה, וזה האלוהים.

נכון. מדברים הרבה. ההיסטוריה שלנו והספרות שלנו כוללת באמת באמת אוצר מרשים ביותר של עיון, של מחקר, של עיון תאולוגי, רציונלי, מיסטי, בכל הבחינות, לגבי מהותו של האל. זה לא מברר מה הוא באמת. אבל זה מלמד אותי, מה אנשים חשבו עליו.

אתה יודע מה זה, בכל אופן, אולי הסיפור, של מה מספרים עליו, האנשים.

סיפורים שונים.

אז בואו נתחיל מהתחלת הסיפור. בכל אופן, לא מהתחלת הסיפור, אבל בתקופה מסוימת, כן? למשל מלפני אלפיים שנה, איך ראו את אלוהים?

נגיד כך - מה קרה על הר סיני? ירדה שכינה על הר סיני. אחד הניסוחים, נאמר, במדרש וכולה, כן, שכינה. כשאתה קורא את ספרות התלמוד והמדרש, השכינה היא שם אחר לאל עצמו. אולי שם שמדגיש את הקירבה של האל לעם ישראל, לארץ ישראל, לבית המקדש וכולה. אבל בספרות התלמוד והמדרש זה לא משנה, הקדוש ברוך הוא, המקום, השכינה, זה אותו דבר. אין אף פעם סינונימים קבועים, תמיד יש למילים "ריח" מסוים של קירבה לישראל וכן הלה.

זה אספקט אלוהי שיותר קרוב לאדם, אפשר לומר.

אבל כ"שם" - זה שם של האל. בסידורים - היום זה כבר פחות שכיח, אבל עוד לפני דור - לפני קריאת שמע, לפני תפילת שמונע עשרה, היה כתוב "ליחדא קודשא בריך הוא ושכינתיה". זה משפט מן הזוהר, שהאר"י, רבי יצחק לוריא בצפת, הכניס אותו לתוך הסידור, ולאט לאט זה נשתגר, קודם אצל מקובלים, אחר כך אצל חסידים. ומן המשפט הזה יוצא - "לאחד את הקדוש ברוך הוא ושכינתו" ... זה לא אותו דבר. בתלמוד זה כן אותו דבר.

מה זה, איזה מיון נוצרי פתאום?

אז כאן אני יודע, את ההיסטוריה .. יודע ... מנסה לדעת. במאה העשירית, נוצר בעיה. נכנסה אלינו התפיסה, שמקורה ביוון, של אינסופיות. האל הוא אינסופי, בלתי-מוגבל.

זה תפיסה לא מקורית שלנו.

תראה, יש הבדל בין אינסופיות שאתה אומר, "זה המון המון המון", לבין אינסופיות מבחינה פילוסופית או מתמטית, שכל מה אתה מוסיף וכל מה שאתה גורע, זה לא משנה. כשהתפיסה הזאת חדרה אלינו בימי הביניים, נוצרה בעיה, למשל, לגבי המצווה.

רגע, בואו נעצור שנייה, אתה מדבר כבר על ימי הביניים. מה קורה לפני-כן, יש לנו אלף שנים...

במשך אלף שנים ...

מה חשבו, מי זה אלוהים?

התפיסות היו שונות, עם הדגשות שונות, אבל, אם אנחנו נשארים בעניין הזה של השכינה, השכינה לא הייתה כוח מיוחד. היא נעשתה כוח מיוחד ...

אתה למשל חקרת את ספרות ההיכלות. זו ספרות קדומה בהרבה מימי הביניים, נכון?

והשכינה לא נפרדת.

זה ספרות מיסטית של תקופת התלמוד, בערך, נכון?

זו ספרות חווייתית מאד, חזיונית מאד, אינטנסיבית, צבעונית, קשה. כלומר, האל שם לא "רחום וחנון", הוא קשה מאד וסוער מאד.

יש שם הרבה סיפורים של עליות, למשל, רבי ישמעאל ...

שהם קוראים להם, כדי להכניס אותנו, בשם "ירידה". זה נקרא "ירידה למרכבה", כשהכוונה היא בפירוש לעלייה.

אז מה הם מתארים שם, בספרות ההיכלות?

הם מתארים ... שוב, כועסים עלי שאני לא יודע ... יש לנו הרבה מאד מילים, של הצבעוניות. אז הם צריכים לספר לך, שיש בכל פינה מאה עשרים ושמונה אלפי רבבות מלאכים, ואלפי רבבות שלהבות. והם ספרו מאה עשרים ושמונה אלפי רבבות. אלף רבבות זה עשרה מיליון, כן? אז מה הם אומרים לך? זה לא אינפורמציה.

אבל מה כן הם נותנים?

הם נותנים לך משהו מהרגשת השגב, ואי-האפשרות להשגה. זה בעצם מיסטיקה. מיסטיקה היא מילה שלילית. היא מילה שלילית מבחינה אינפורמטיבית, לא ערכית. אני לא אומר "רע", כן? אלא שלילי מבחינה זו, שהם לא אומרים לך מה כן. מיסטיקה אומרת לך מה לא. אנחנו לא יכולים לדעת בדיוק, אנחנו לא יכולים להשתמש במילים כדי לדעת את סודות האלוהות. איכשהו בכל זאת אנחנו משתמשים בהרבה מילים והרבה תיאורים, של משהו עובר. אבל בסופו של דבר, חוסר בירור.

מה שאני זוכר, לפחות, ממה שקראתי בספרות ההיכלות שהיא מבחינה ספרותית פואטית, אסתטית, היא יפהפייה, נכון? מדהים, ולא מוכרת כל כך.

אפילו קצת מפחידה. יש שם נוקשות. כמעט שלא מדברים שם על אהדה בת אלוהית, או האל אוהד.

אלא מפחדים ממנו.

זה יראת רוממות, לא פחד. אם כי, יש גם ניזוקים. תראה, ארבעה שנכנסו לפרדס, ורק אחד יצא. כך שזו ספרות מיוחדת במינה. וכך בחשבון - יתכן מאד שזו הספרות המיסטית הראשונה בתולדות האנושות. ספרות מיסטית נוצרית, מתחילה להופיע סוף המאה השנייה, ראשית המאה השלישית, ועדיין איננה מובהקת. מאד יתכן שספרות ההיכלות מבחינה היסטורית, היא ראשיתה של המיסטיקה.

זה מדהים, שאנחנו התחלנו עם הסיפור הזה.

כן, אנחנו התחלנו את הרבה דברים. כשמדברים על נושאים כאלה קשה להאשים אחרים ...

אז אם אנחנו מדברים על ספרות ההיכלות - שהיא תחילת הספירה, לפני אלפיים שנה - מתארים איזה אלוהים שיושב על כיסא רם ונישא, ומסביבו נהרות של אש ...

נהרות די נור בלי סוף, ושלהבות ...

ומלאכים נשרפים בתוך הנהרות ...

וכוחות שנקראים בשם האל. שם ה"אל" איננו מיוחד (במירכאות) לאל עצמו, אלא יש עשרות, במקום אחד כתוב "שמונה", כוחות שנקראים בשם השם "אלוהי ישראל".

מה, כוחות שנקראים בשמו של האל? יש בזה איזה אלמנטים פגניים בעצם.

אני לא יודע אם זה פגני, כי אין כאן ניגודיות ואין כאן דינמיקה - יש כאן אספקטים. וזה אנחנו מכירים בתורות אחרות. הם משרתים וממלאים תפקידים נכבדים מאד. אבל נגיד כך - לשאול איפה הגבול בין אלוהות ממש, לבין כמעט אלוהות, זה קשה. וזה מסופר גם במסכת חגיגה ב"ארבעה שנכנסו לפרדס", לגבי אלישע בן אבויה, שאחת הבעיות שלו - או אחד הניסוחים של הבעיות שלו - זה שהוא ראה כוח כזה, מטטרון, יושב על כיסא,

הוא התבלבל בינו לבין האל ...

ואמר, "שמא שתי רשויות המה", ונענש על כך. ומטטרון נענש על כך.

גם הוא חטא ...

כך שכאן יש לנו דוגמה טובה, שבאופן מוצהר, כאילו, לא כל כך יודעים מה אלוהות ומה לא. אבל רציתי - לעניין השכינה ... רב סעדיה גאון ... אני לוקח אותו כדוגמה ...

אתה כבר מדלג ...

הוא דוגמה מרכזית מאד ... לא זה במאה העשירית, לא כל כך מאוחר. מה שציטטתי קודם היה מספר חנוך השלישי שהוא מאה שביעית או משהו. כן, רב סעדיה ... האלוהות בשבילו אינסופית. הנביא אומר, "ראיתי את האל יושב על כיסא רם ונישא ושוליו מלאים את ההיכל". התוכן סופי. מה ראה הנביא? לא יתכן שהוא ראה את האל המושלם האינסופי. סעדיה הוא זה שניסח בצורה מובהקת, כנראה - היו אחרים שאמרו את זה סביבו - שמה שראו הנביאים זה הוא כבוד נברא, כשם שנבראים המלאכים, הוא אומר. ולא קראו לכבוד הזה ... הרי משה אומר בשמות ל"ג: "הראני נא את כבודך". אומר סעדיה, הכבוד הזה שנראה, הוא המכונה כפי חכמים, בשם "שכינה". ואז השכינה היא דבר לחוד, נברא, כדי להתגלות לנביאים, ולכן זה לא אלוהי.

תגיד, יש אבולוציה בעצם במושג האלוהים?

אני לא אוהב את המילה "אבולוציה", כי אבולוציה אומרת שכאילו המאוחר הוא משוכלל יותר. ואני לא רוצה לתת כינויים. אבל דינמיקה...

אבל העניין הוא יותר מופשט.

גם זה לא אומר, בכלל לא. אבל שיש דינמיקה ושינוי - בלי לתת כינויים ערכיים לשינוי - שכל תקופה זה אחרת, ובכל תקופה יש דעות ותפיסות שונות, זה אני מעיד, וזה תפקידי לחקור ולברר.

למה זה קורה?

אז הנה הדוגמה. איך ליישב בין אלוהות אינסופית, לבין התגלות ונבואה? כי אינסופי איננו יכול להיתפש על-ידי החושים. אז בשביל החושים, אומר סעדיה, האל ברא יצור מיוחד. אבל אז אתה שולל בעצם את הנבואה. כי הנבואה איננה חזון אלוהי, אלא ראית מלאך נברא, כמוך. לכן חלקו על רב סעדיה. כבר במאה השתיים-עשרה התגבשו, גם בספרד, גם באשכנז, כאלה שביודעין חלקו על רב סעדיה - ובגינוי שמו - ואמרו: הכבוד, השכינה, איננו נברא, כשם שאומר רב סעדיה, אלא, זהו כוח אלוהי נאצל. עכשיו, מה זה "נאצל"? "בריאה", זה כאשר מישוהו עושה דבר שונה ממנו. האצלה, זה האצלה של דבר זהה. הביטוי שלהם - שרבי יהודה החסיד משתמש בזה, ורבים אחרים - "כנר מנר". כמו שאתה מדליק נר מנר, ואחר כך אתה לא יכול לומר, איזה היה הראשון, ואיזה היה השני.

אתה יודע, סליחה שאני קוטע אותך. משהו מוזר - שהיהדות, שהיא בעצם דת מאד מסודרת - יש חוקים, ויש מצוות, ויש ספרים עם חוקים - בעצם, כל הדורות כולם, אף פעם לא הסכימו, מה זה אלוהים.

לחלוטין. לכן, אין לנו מה שיש כל כך הרבה בנצרות - דוגמה. אין לנו דוגמה, ולכן, כל כך קשה ביהדות להיות כופר. אתה צריך להיות שפינוזה - אני אומר באירוניה - כדי להיות כופר. חוטא - שכחת ליטול ידיים, לא ברכת על כוס מים - אתה חוטא למהדרין. כופר - במה אתה יכול לכפור? בבריאת העולם? כמה מהוגי הדעות שלנו אמרו, כמו אריסטו, שהעולם הוא קדמון - ויש ויכוח, האם הרמב"ם חשב כך, או לא? אבל בוודאי שהרמב"ם איננו קורא לאמונת הקדמות - שהעולם לא נברא - בשם "כפירה".

אז אי-אפשר להיות כופר - כי מה שתגיד על אלוהים, זה בסדר.

אבל קל מאד להיות חוטא. אבל אם אתה מצליח לקיים את תרי"ג המצוות - בלי שום פגם ובלי שום חולשה, ללא אמונה סדורה ומובהקת באלוהות - ברוך תהיה. מקומך בגן עדן מובטח.

אתה אישית מאמין באלוהים? סליחה על השאלה האנושי.

אני לא שייך אישית. אני מבולבל משפע הבחירה שלי. אני מכיר כל כך הרבה גישות וכולה ... אני לא יכול להכחיש שיש יותר קרובות ללבי מאשר אחרות ...

כן, מה הכי קרוב ללבך?

אני לא יודע, אני עסקתי הרבה מאד בחסידות אשכנז - רבי יהודה החסיד וכולה - ואיכשהו הם מדברים אלי.

מה הם אומרים בעצם?

הם כנראה היו הראשונים שבתפיסת האלוהות הכניסו את עניין האצילות - והם שעשו על ידי כך יחד עם אברהם אבן עזרא ואחרים, עשו את השכינה לכוח אלוהי. אם כי אצלם, הכוח האלוהי הזה איננו נקבי. המילה "שכינה" היא מילת נקבה בדקדוק, אבל במהות, יש לנו הרבה מילים שהם לשון נקבה.

אז מתפרצת תקופת הקבלה, ושם קורים דברים משונים ביותר.

זה מתחיל בספר הבהיר, בסוף המאה השתיים עשרה - והאם היה לו קשר עם חסידי אשכנז או לא, זו שאלה. ושם, לא באופן מובהק - זה בעיקר באמצעות משלים - ועם משלים, אם במשל מדובר על מטרונייה, ועל בת, בסמיכות לאל, אתה לא יודע כמה זה משל, וכמה הוא התכוון בנקבה - אתה מתכוון - אנחנו אף פעם לא יודעים. מה שכן אפשר לומר בוודאות: שבהתפתחותה של הקבלה מסוף המאה השתיים עשרה, היסוד הנקבי, בתפיסת השכינה, גבר והלך. ובזוהר, בסוף המאה השלוש עשרה, ההתפרצות של תפיסה ארוטית, דינמית, של האלוהות, היא מדהימה.

מה זאת אומרת, תפיסה ארוטית של אלוהים?

תראה, אתה שואל ... שוב, כועסים עלי ... מה קורה שם באמת, אני לא יודע, וגם זה לא המקצוע שלי ואני לא חושב ...
אתה לא סקסולוג, אתה אומר.

אני יכול לומר מה הטקסטים אומרים. והטקסטים, בעיקר הזוהר - וזה מתפתח גם אחר כך - הזוהר מדבר בלשון ארוטית מובהקת.

מה זאת אומרת, ארוטית?

אני אגיד לך. מה שאמרנו במשפט הקודם - ליחזא קודשא בריך הוא ושכינתיה. מטרת העבודה הדתית, היא להביא לאחדות של האל, משום שהאחדות הזאת איננה. האחדות היא אחדות של הקדוש ברוך הוא ושכינתו, הזכר והנקבה בעולם האלוהות, והאחדות הזאת בטקסט, בלשון של הטקסט, מתוארת בתור זיווג.
ממש יחסי מין.

אני לא יכול להגיד ממש, כי מה קורה שם באמת, אני לא יודע. אני יכול לומר לך, מה היא הטרמינולוגיה. הטרמינולוגיה היא טרמינולוגיה ארוטית, שבהתפתחות הקבלה אחר כך - יש כאלה שהסתייגו מזה, אבל יש כאלה שהחריפו, לרבות האר"י, רבי יצחק לוריא...

מה עובר על האנשים האלה, שכותבים טקסטים כאלה? מה, הם עושים השלכות מהרצונות שלהם לגבי אלוהים?

אל תגיד אנשים כאלה. זה אנחנו - אלו אנשים כמונו, בדיוק כמונו. הם חלק מן השלשלת. ואני יכול רק לדבר על הטרמינולוגיה ולומר, שבעינינו זה נראה דבר רגיל ומובן מאליו לחלוטין. המקובלים בימי הביניים היו חוג נסתר, סגור, קטן עד מאד, פרט לתקופת הזוהר, שהיו קצת יותר. אבל בדרך כלל אלו היו אחד או שנים בכל מקום - מעטים עד מאד. מן המאה השש עשרה ואילך, אחרי גירוש ספרד, ואחרי שהרציונליזם - הרמב"ם ותלמידיו - נדחו מקרב היהדות אחרי השואה שפקדה את יהדות ספרד, הקבלה השתלטה - או ביקשו ממנה להשתלט - היא לא דרשה, זה קרה. והתחוללה בה מהפכה בצפת בסוף המאה השש עשרה על ידי האר"י. ומן המאה השבע עשרה עד היום הזה ועד בכלל, היא התפיסה הדומיננטית היחידה.

מה, של אלוהים?

אל שיש בו עשר ספירות, עשר בחינות - של ניסוחים שונים - שוב, אין ניסוח אחד.

וביניהם יש יחסי מין.

יחסים דינמיים, גם של ניגודים של חסד ודין וכולה, גם כוח ניגודי שהוא השטן עצמו, הסטרא אחרא, שאויב לכל המערכת. וגם יחסי מין, כאשר הסטרא אחרא מנסה להרחיק את השכינה מן האלוהות ...

שלא יהיו יחסי מין ...

בדיוק. והתפילה של האדם - "ליחזא קודשא בריך הוא ושכינתיה" - עבודתו הדתית, קיום המצוות וכולה, כל אלה נועדו לסייע להקמתה של האחדות. כאשר, למשל, הפסוק "שמע ישראל", שהוא ההצהרה שלנו על המונותאיזם שלנו, כן, האל אחד וכולה ... בתפיסה הזאת הוא הרצוי, הוא לא המצוי. כל אחד מאיתנו אומר את זה - קבלת שבת, "בואי כלה, בואי כלה", כן? משום שבשבת, הזכר והנקבה בעולם האלוהות מתקרבים לאחדות.

אה, כשאנו אומרים "בואי כלה"?

בוודאי. זה השכינה - השכינה מתקרבת ...

אז בעצם, אתה יודע, לאדם המערבי, הרציונלי, זה, אם הוא מכיל איזה שיפוט ערכי, אז הוא יגיד שיש פה איזה רגרסיה מטורפת ביהדות, שמהדת המונותאיסטית אולי ביותר, הפכה להיות איזה דת פגנית מאד.

מי אני שאשפוט, מי אתה שתשפוט, כאשר האיש המערבי שיאמר לך את זה, מאמין שהאל נולד לבתולה, שנשארה בתולה לפני, ובזמן, ואחרי, שהיא ילדה את האל.

אתה אומר, יש דברים יותר משוגעים.

אני אומר, אין לנו יסוד לבוא ולשפוט - בייחוד כאשר יש לנו מילים, שאנחנו לא יודעים באמת מה הם אומרים ...

ומה יהיה? יש לך איזה רעיון איך זה יתפתח הלה? אולי עוד מאה שנים פתאום יגידו אלינו, זה משהו אחר?

אני חושב שאני יכול להתנבא בביטחון גמור לגבי דבר אחד ...

כן?

יהיה אחרת.

יהיה אחרת?

איך יהיה אחרת, אני לא יודע. אבל אם בכל המאות הקודמות, בכל ההיסטוריה כמעט, זה השתנה, למה שעכשיו זה יהיה אחרת, שיפסקו להשתנות? הדברים דינמיים ומשתנים כל הזמן.

פרופסור יוסף דן, תודה.

תודה לך.